

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

NƏRMINƏ ŞAMIL QIZI QURBANOVA

**MÜASİR AZƏRBAYCANDA YAŞAYAN MILLİ-ETNİK
QRUPLARIN SOSIAL-PSIXOLOJİ ADAPTASIYASI
MƏSƏLƏLƏRİ**

6114.01 -Sosial psixologiya

**Psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

AVTOREFERATI

Bakı – 2017

İş Bakı Dövlət Universitetinin Sosial və pedaqoji psixologiya kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor **Sədi Şəvaqət oğlu Nuriyev**

Rəsmi opponentlər: psixologiya üzrə elmlər doktoru,
professor **Gülnarə Kazım qızı Qurbanova**

psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent **Elnarə Əhməd qızı Əhmədova**

Aparıcı təşkilat: **Bakı Slavyan Universitetinin Pedaqogika və psixologiya kafedrası**

Müdafiə “_24_” “_06_” 2017-ci ildə saat “_” da Bakı Dövlət Universitetinin nəzdində psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən FD.02.014 Dissertasiya şurasının iclasında olacaqdır.

Ünvan: AZ 1148, Bakı şəhəri, Z.Xəlilov küçəsi 23, II korpus, auditoriya 901

Dissertasiya ilə BDU-nun elmi kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “_” “_” 2017-ci ildə göndərilib.

FD. 02.014 Dissertasiya
şurasının elmi katibi

psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent **Rəşid Vəkil oğlu Cabbarov**

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Müasir dövrdə multikulturalizmin ideyalarının genişlənməsi, dünyanın ayrı-ayrı ölkələrinə miqrant axını, qloballaşma və integrasiya amilləri milli-etnik qrupların bu şəraitə sosial-psixoloji adaptasiyasında problemlər yaratmaqdadır. Müxtəlif ölkələrdə hökm sürən qeyri-demokratik və separatçı hakimiyyətlər müxtəlif etnik qrupları öz ərazilərindən sıxışdırır, monoetnik dövlətlər yaratmağa çalışırlar. Belə bir cəhd milyonlarla milli-etnik qrupların öz doğma yurd-yuvalarından qovulmasına və müxtəlif ölkələrdə məskunlaşmasına gətirib çıxarır ki, bu da onların sosial-psixoloji adaptasiyasında ciddi problemlər yaradır. Azərbaycan respublikası belə bir separatizmin ağır nəticələrini yaşamaqdadır və bir milyondan çox qaçqın və məcburi köçkün öz doğma yurd-yuvasından ayrı yaşamaqdadır.

Tarixən Azərbaycanda çoxsaylı etnik qruplar məskunlaşmış və bu gündə yaşamaqdadır. Müasir polietnik Azərbaycan özünün iqtisadi, siyasi və digər inkişaf parametrlərinə görə yüksəliş və çiçəklənmə dövrünü yaşayır. Belə bir şəraitdə Azərbaycanda yaşayan milli-etnik qrupların sosial-psixoloji adaptasiyasının istiqamətlərini öyrənmək və adaptasiya prosesində özünü göstərən problemləri aradan qaldırmaq olduqca aktualdır. Bu gün inkişaf edən Azərbaycan dünya dövlətləri içərisində özünün tolerantlığına və milli-etnik tərkibinə görə öncül yerlərdən birini tutur. Təsədüfi deyil ki, respublikamızda multikulturalizmə həsr olunmuş bir neçə Forum keçirilmiş və dünya dövlətləri Azərbaycan respublikasında mövcud multikulturalizmi dünyaya nümunə kimi təqdim edirlər. Belə bir şəraitdə milli-etnik qrupların uğurlu sosial-psixoloji adaptasiyasının mexanizmlərinin tədqiqi bir tərəfdən dini, mədəni və milli tolerantlığın artırılmasına, digər tərəfdən isə sosial adaptasiya ilə bağlı yeni elmi faktların ortaya çıxarılmasına zəmin yaradır.

Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycanda yaşayan milli-etnik qrupların sosial-psixoloji adaptasiyasına bir sıra tədqiqatlar həsr edilsə də, həmin tədqiqatlar müqayisəli səciyyə daşımır. Bu baxımdan da mövzu aktualdır. Digər tərəfdən Azərbaycana son 150 ildə bir çox milli-etnik qruplar köçürülmüşdür. Onların içərisində uzunmüddətli bir dövrdə Azərbaycanın bir neçə rayonunda məskunlaşmış böyük etnik qruplardan olan ruslar mühüm yer tutur. Digər etnik qruplarla yanaşı onların da sosial-psixoloji adaptasiyasının tədqiqi, yeni şəraitə uyğunlaşma imkanlarının ayırd edilməsi, şərait dəyişdikcə aborigen olmayan milli-

etnik qrupların adaptasiyasının dinamikasını öyrənməyə imkan verir.

Faktlar göstərir ki, sosial-iqtisadi şəraitin dəyişilməsi, yeni münasibətlər sisteminin ortaya çıxması milli-etnik qrupların yeni iqtisadi və psixoloji mühitə adaptasiyasında müxtəlif problemlər ortaya çıxarır. Bu problemlərin aradan qaldırılması birgəyaşayış üçün çox vacibdir. Bununla yanaşı milli-etnik qrupların yeni şəraitə uğurlu adaptasiyası onların təhsildə, iş yerlərində, sosial həyatda özlərini təsdiq edib gerçəkləşdirməsinin başlıca şərtidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, milli-etnik qrupların sosial-psixoloji adaptasiyasına mane olan amillərin mexanizminin tədqiq etmədən ölkənin inkişaf perspektivlərindən danışmaq olmaz. Bütün bunları nəzərə alıb “Müasir Azərbaycanda yaşayan milli-etnik qrupların sosial-psixoloji adaptasiyası məsələləri” mövzusunı tədqiqat obyektinə kimi seçməyi məqsəduyğun hesab etmişik.

Mövzunun işlənmə səviyyəsi. Milli-etnik qrupların yeni sosiomədəni mühitə adaptasiyasının müxtəlif aspektlərinin öyrənilməsinə çoxlu sayda tədqiqat işləri həsr olunmuşdur. Bir sıra tədqiqatlarda (B.Əliyev, K.Rocers, A.Maslou, Ə.Ə.Əlizadə, Ə.S.Bayramov, G.Hüseynova, R.Qədirova, K.Əliyeva, C.Təhmasib, M.Mustafayev və b.) milli-etnik qruplarda şəxsiyyətin adaptasiya probleminin yaşla bağlı xüsusiyyətləri təhlil edilmişdir. Bununla yanaşı adaptasiyanın sosial-psixoloji aspektləri də diqqət mərkəzinə gətirilmiş, sosial şəraitə uyğunlaşmaya təsir göstərən amillər araşdırılmışdır (İ.Georgiyev, E.Sviridov, İ.Taranov, T.Qalanova, V.Dmitriyev, N.Juravlyov, S.Şalto və b.). Amma bu tədqiqatlar sosial adaptasiyanın müxtəlif cəhətlərini fraqmentar şəkildə özündə əks etdirmiş, problemin sosial-psixoloji mexanizminin açılması tədqiqat obyektinə olmamışdır.

Milli-etnik qrupların adaptasiyası, identifikasiyası, özünüdərk və s. kimi məsələlər etnik psixoloji yönümdən də geniş tədqiqat obyektinə çevrilmişdir (B.Əliyev, Ə.Bayramov, Ə.Əlizadə, C.Berri, V.Vundt, M.Teylor, L.Qumilyov T. Stefanenko, A.Krisko, A.Andreyeva, R.Redfield, R.Linton, M.Hertskoviç, İ.Koxen, L.Şpak və b.). Bu tədqiqatlarda ümumən milli-etnik qrupların sosial-psixoloji səciyyəsi və adaptasiyası əsas götürülmüş, adaptasiyanı çətinləşdirən amillər diqqət mərkəzinə gətirilmişdir. Lakin bu tədqiqatlarda Azərbaycanda yaşayan milli-etnik qrupların sosial-psixoloji adaptasiyası sistemli tədqiq edilməmiş və ya ayrıca götürülmüş tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir. Bu da problemin aktuallığını bir daha təsdiq edir.

Tədqiqatın obyektinə Azərbaycana köçürülmüş rusların sosial psixoloji adaptasiya imkanlarıdır.

Tədqiqatın predmeti müasir Azərbaycanda yaşayan milli-etnik qrupların sosial-psixoloji adaptasiyasına təsir göstərən amillərdir.

Tədqiqatın məqsədi milli-etnik qrupların müasir şəraitə sosial-psixoloji adaptasiyası imkanlarını aydınlaşdırmaq, sosial-psixoloji adaptasiyada ortaya çıxan problemlərin psixoloji mexanizmlərini öyrənmək, uğurlu sosial-psixoloji adaptasiyanın yol və vasitələrini müəyyənləşdirmək, bu prosesdə dominantlıq təşkil edən komponentləri ayırd etməkdir.

Tədqiqatın metodoloji əsasları və metodları. Tədqiqatın metodoloji əsasını etnosun təşəkkül və formalaşmasında adaptasiya problemlərinə həsr edilmiş fundamental tədqiqatlar, o cümlədən C.Berrinin akkulturasıya konsepsiyası, sosial-psixoloji adaptasiyaya həsr olunmuş elmi müddəalar təşkil edir. Tədqiqatda “Mən kiməm” metodikasından, A.Boqardusun “Sosial məsafə şkalası” testindən, D.Kats və K.Breylini “Xassələr metodikası”ndan, C.Berrinin “Akkulturasıyanın tədqiq metodikası”ndan, A.Soldatovanın “Sosial-psixoloji adaptasiya” metodikasından və sorğulardan istifadə olunmuşdur. Tədqiqatda 150 nəfər iştirak etmişdir.

Tədqiqatda qarşıya qoyulmuş məqsədi reallaşdırmaq üçün aşağıdakı **vəzifələrin** həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- Müvafiq psixoloji, sosial və fəlsəfi ədəbiyyatın təhlili əsasında problemə yanaşmanın nəzəri aspektlərini müəyyənləşdirilməsi, onların müxtəlif meyarlar əsasında sistemləşdirilməsi.
- Milli-etnik qrupların sosial-psixoloji adaptasiyasının mexanizmlərinin və qanunauyğunluqlarının müəyyən edilməsi.
- Sosial-psixoloji adaptasiyanın gedişinə effektiv təsir göstərən psixoloji, sosial-psixoloji və milli-etnik amillərin, adət-ənənələrin, stereotip və yönümlərin təsir dərəcəsinin ayırd edilməsi.
- Milli-etnik qrupların dezadaptasiyası məsələlərinin araşdırılması, qeyri-adekvat adaptasiyanın törətdiyi fəsadların aradan qaldırılması üçün vacib olan yol və vasitələrin göstərilməsi.
- Milli-etnik şəraitdə sosial-psixoloji adaptasiyanın uğurlu gedişini təmin edən yol və vasitələrin tapılması.

Tədqiqatın fərziyyəsi. Milli-etnik qrupların sosial-psixoloji adaptasiyası bir sıra amillərlə yanaşı, onların yaşadığı ölkənin sosial-iqtisadi vəziyyətindən, etnik birliyindən, etnik identikliyindən, özünüqavrama xüsusiyyətlərindən, adət-ənənələrin qorunub saxlanmasından və yerli mədəniyyətlərin etnonihilizmə təsir dərəcəsindən də asılıdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Əvvəlki tədqiqatlardan fərqli olaraq bu tədqiqat işində Azərbaycanda yaşayan milli-etnik qrupların, o cümlədən azərbaycana köçürülümüş rusların sosial-psixoloji adaptasiya mexaniz-

mləri araşdırılmış, onların yerli şəraitə adaptasiyasına təsir göstərən amillər aşkarlanmış, milli-etnik identikliyin psixoloji məsələləri aydınlaşdırılmış, ortaya çıxan problemlərin aradan qaldırılmasının yol və vasitələri göstərilmişdir.

Bununla yanaşı **bu işdə**:

- Azərbaycana köçürülmüş rusların birinci və ikinci nəsində emosional, koqnitiv və davranış kontekstində azərbaycanlıların mədəni dəyərlərinin yüksək səviyyədə mənimsədiyi aşkar edilmiş;
- Azərbaycana köçürülmüş ruslar öz etnik identikliyinə saxlasa da, mental səviyyədə etnik identiklikdə dəyişilmələrin baş verdiyi müəyyən edilmiş, Azərbaycana köçürülmüş rusların yerli şəraitə və mədəni dəyərlərə, adət-ənənlərə sosial-psixoloji adaptasiyasında neqativ yönümlərin olmadığı müəyyənləşdirilmiş;
- Azərbaycana köçürülmüş ruslarda normal, pozitiv etnik identiklik tipinin dominantlıq kəsb etdiyi ayırd edilmişdir. Bununla yanaşı etnik indifferntliyin orta səviyyədə olması və entonihilizm, etnoeqoizm, etnoizolyasiya və etnofanatizmin aşağı səviyyədə göstəriciləri pozitiv etnik identikliyin üstünlük təşkil etdiyini göstərir.

Müdafiəyə təqdim olunan müddəalar:

- Yad mədəniyyətə və öz mədəniyyətinə münasibətin pozitiv qiymətləndirilməsinin üstünlük təşkil etməsi qrup eyniləşdirilməsinin və etnik (qruplararası) tolerantlığın göstəricisidir. Belə əlaqələndirmə qrupun etnoslararası qarşılıqlı fəaliyyətdə yad mədəniyyətə pozitiv adaptasiyasının göstəricisidir.
- Etnik identikliyin dəyişilmə mexanizmi öz etnosunu qavrama xüsusiyyətlərindən, yaşadığı ölkənin köçüb gəldiyi ölkə ilə müqayisəsindən və onu təkrar miqrasiyaya münasibətindən asılıdır.
- Azərbaycana köçürülmüş etnosların milli identikliyə münasibətləri bir-mənəli olmayıb, etnosun ideal planda qavranılmasında təzahür edir. Köçürülmüş etnoslar özlərini yaşadığı ölkənin fonunda qavrayır və özlərini ikitərəfli qavrama effektivə-ikincili etnik xüsusiyyətlərə malik olduqlarını göstərməyə çalışırlar.
- Azərbaycana köçürülmüş və burada yaşayan ruslarda öz etnik qrupunun xüsusiyyətlərindən uzaqlaşma-etnonihilizm aşağı səviyyədədir və bu da sosial-psixoloji adaptasiyanın akkulturasıya prosesi üzrə getdiyinin göstəricisidir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. Tədqiqatdan əldə olunmuş nəticələr sosial və etnik psixologiyanın yeni elmi müddəalarla zənginləşdirir, bu istiqamətdə elmi yanaşmaların meydana çıxmasına zəmin yaradır. Bun-

unla yanaşı respublikamızda multikulturalizm ənənələrinin qorunub saxlanmasına yönəlmiş tədbirlərin genişləndiyi bir zamanda bu prosesin həyata keçirilməsində psixoloji istiqamət istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatdan əldə olunan nəticələr sosial-psixoloji adaptasiyanın uğurlu həyata keçirilməsi üçün zəruri olan treninqlərin təşkilində və seçmə fənlərin tədrisində istifadə oluna bilər. Bununla yanaşı, tədqiqat işinin nəticələrindən müəllimlər üçün elmi-metodik tövsiyələrin hazırlanmasında, sosial və etnik fəaliyyətin müxtəlif aspektlərinin araşdırılmasında faydalanmaq olar.

Tədqiqatın aprobeiasiyası. Əldə olunmuş nəticələr respublika və beynəlxalq elmi konfranslarda, Bakı Dövlət Universitetinin Sosial və pedaqoji psixologiya kafedrasının elmi seminarlarında müzakirə edilmiş, çap olunmuş elmi əsərlərdə öz əksini tapmış və bu yolla aprobeiasiyadan keçmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın giriş hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, onun işlənmə səviyyəsi haqqında məlumat verilir, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri açıqlanır, işin elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti və s. göstərilir.

Dissertasiyanın “**Milli-etnik qrupların psixoloji xarakteristikası və adaptasiya məsələləri**” adlanan I fəslə dörd yarımfəsildən ibarətdir. “**Problemin elmi ədəbiyyatda qoyuluşu**” adlanan birinci yarımfəslində etnoslararası münasibətlərin xüsusiyyətləri araşdırılır, etnoseparatizmin güclənməsi, eləcə də etnoslararası münasibətlərin “dinamik dəyişilməsinin mexanizmləri və milli-etnik qrupların sosial-psixoloji adaptasiyasında ortaya çıxan problemlər diqqət mərkəzinə gətirilir. Burada qeyd olunur ki, milli-etnik qrupların, etnosların psixoloji səciyyələrini bilmədən bir sıra problemlərin həllini gerçəkləşdirmək çətinidir. Bu baxımdan böyük sosial qrupların tarixi inkişaf prosesində təşəkkül və formalaşmasına diqqət yetirmək lazımdır. Xüsusilə müxtəlif etnik qrupların adaptasiya prosesinin qanunauyğunluqlarını araşdırmadan həlli vacib olan müxtəlif psixoloji, dini, ideoloji və siyasi problemləri aradan qaldırmaq olmaz.

Dissertasiyanın “**Milli-etnik qrupların adaptasiyasının sosial-psixoloji komponentləri**” adlanan I fəslinin ikinci yarımfəslə etnik qrupların sosial-psixoloji adaptasiyasının öyrənilməsinə həsr olunmuşdur.

Burada qeyd olunur ki, etnik birliyin yad entomədəni mühitə uyğunlaşması kross-mədəni psixologiya sahəsi üçün həm yeni, həm də kifayət qədər ənənəvi problemdir və mədəniyyətlərarası və ya etnoslararası ünsiyyət probleminin, yaxud qruplararası münasibətlər psixologiyasının bir hissəsidir. Tədqiqatlar göstərir ki, müasir dövrdə dinamik səciyyə daşıyan mədəniyyətlərarası münasibətlər milli-etnik qrupların sosial-psixoloji adaptasiyasının uğurla getməsi üçün bir vasitə və ya integrasiya prosesidir. M.Teylor göstərir ki, hətta mədəni fərqlərin dərk olunmasındakı çatışmazlıqlar yeni mədəniyyətin tələblərinə adaptasiya olunmaq istəyənlər üçün ciddi problemlər, dramatik vəziyyətlər yarada bilər. Başqa sözlə, etnik mədəni münasibətlərə daxil olmaq istəyən insanlar yeni mədəniyyətin onların mədəniyyətindən üstünlüyü fonunda mümkün davranış tərzinin seçilməsi ilə bağlı ciddi münaqişələrə cəlb oluna bilərlər. Etnoloji baxımdan adaptasiyanın maddi və sosial tərəflərini fərqləndirirlər. Sosial adaptasiya hər şeydən öncə sosial və iqtisadi təşkilat formasını xatırladır. Bu zaman adaptasiyanın forması çevik olur, o, saysız-hesabsız variasiyaların məcmusu, mühitə uyğun dəyişilmə və başqa insan kollektivinə münasibət kimi özünü göstərir. Bu yarımfəsildə həmçinin əcnəbi mədəniyyətə adaptasiyanın sosial-psixoloji mexanizmləri araşdırılır. Bu yarımfəsildə belə bir qənaətə gəlinir ki, bir çox hallarda yeni mədəni dəyərləri mənimsəməyə çalışan fərd «mədəni şok» vəziyyətini yaşayır. «Mədəni şok» yeni mədəni dəyərlərlə qarşılaşma və ona daxil olmaqdır. Faktlar göstərir ki, bir çox hallarda yeni mədəniyyətin dəyərləri fərd tərəfindən qəbul edilmir və o, həmin dəyərləri qəbul etməkdə çətinlik çəkir və nəticədə sosial-psixoloji adaptasiyada problemləri ortaya çıxır.

Dissertasiyanın **“Etnomədəni proseslər və adaptasiya məsələləri”** adlanan I fəslinin üçüncü yarımfəslində etnomədəni proseslərin təhlili aparılır və adaptasiyanın bu prosesdə rolu aydınlaşdırılır. Burada qeyd olunur ki, adaptasiya prosesin sosial-psixoloji mexanizmini müəyyən etmək üçün konkret götürülmüş etnosun özünəməxsus xüsusiyyətlərini, onun etnogenezini, adaptiv resurslarını, yaşam tərzini, onun formalaşdığı landşaftı və s. nəzərə almaq lazımdır. Etnosun və milli-etnik qrupların formalaşması üçün müəyyən bir ərazi vahidi, dil ümumiliyi, vahid mədəni dəyərlər, əlaqələrin qurulması olduqca vacibdir və bu, etnosun mövcudluğunun mühüm şərtlərindən biridir. Şübhəsiz, etnosa məxsus ərazi ümumiliyi olmadan onun mövcudluğu, o cümlədən milli birliyi də ola bilməz. Məhz milli ümumilik və məkan vahidliyi əsasında etnos müəyyən tarixi şəraitə və əraziyə adaptasiya olunur. Bu yarımfəsildə adaptasiya

haqqında L.N.Qumilyovun, L.L.Şpakın və b. fikirləri təhlil olunur, etnomədəni proseslərin genezisi təhlil edilir. Yarımfəslin sonunda belə qənaətə gəlinir ki, etnik adaptasiya prosesi öz-özlüyündə sadə proses olmayıb, müxtəlif sosial aspektləri özündə əks etdirir. Xüsusilə də etnik rolların fərd tərəfindən qəbul edilməsi etnik adaptasiyanın göstəricilərindən biridir. Bu mexanizmi açmaq üçün şəxsiyyətin xüsusilə də etnosun üzvlərinin sosializasiyası prosesinə diqqət yetirilməlidir.

Dissertasiyanın **“Akkulturasiya və mədəniyyətlərarası qarşılıqlı təsirə psixoloji yanaşma”** adlanan I fəslinin dördüncü yarımfəslində mədəniyyətlərarası qarşılıqlı təsirin psixoloji məsələləri diqqət mərkəzinə gətirilir. Akkulturasianın klassik tərfi antrpoloq R.Redfield, R.Linton və M.Xertskoviç tərəfindən verilmişdir. Onların qənaətinə, akkulturasia o zaman baş verir ki, müxtəlif mədəniyyətin nümayəndələri vasitəsilə və ardıcıl təmasa daxil olur, nəticədə hər iki mədəniyyətin nümayəndələrində onların dünyagörüşündə dəyişikliklər baş verir. C.Berrinin fikrinə, psixoloji tədqiqatlarda mədəniyyətlərarası qarşılıqlı təsirin öyrənilməsinə bir-birindən fərqli olan iki yanaşma tərzii mövcuddur. Birinci yanaşma çərçivəsində, etnik qrupda dominat olan davranış tərzləri və onların nisbətən etnik azlığa olan münasibətini və qiymətləndirmə məsələləri təhlil olunur. Burada diskriminasiya, etnik qruplara münasibət və miqrasiyanın təsiri ilə mədəniyyətdə baş verən dəyişikliklər, ortaya çıxan fəsadlar diqqət mərkəzinə gətirilir. İkinci yanaşmada akkulturasia strategiyalarına, akkulturasia stressinə, adaptasiyaya və s. əsaslanaraq etnik azlıqların, onların həyat tərzii, siyasi-mədəni cəmiyyətdə mövcud olan təsəvvürləri aydınlaşdırılır. Fəslin sonunda belə bir qənaətə gəlinir ki, polimədəni cəmiyyətlərdə bu və ya digər qrupların tutduğu yer bəzi aspektlərinə görə bir-birinə uyğundur, lakin fərqli məqamlarda özünü göstərir. Ancaq bu fərqlər ciddi əhəmiyyət kəsb etmir.

Dissertasiyanın **“Azərbaycana köçürülmüş rusların və digər etnik qrupların yeni mədəni şəraitə adaptasiyası məsələləri”** adlanan II fəslü üç yarımfəsildən ibarətdir. **“Azərbaycana köçürülmüş rusların və digər etnik qrupların etnososial strukturu”** adlanan II fəslin birinci yarım-fəslində qeyd olunur ki, Azərbaycanda müxtəlif dövrlərdə məskunlaşan etnik azlıqlar bu mədəniyyətə inteqrasiya olmaqla yanaşı, öz mədəni dəyərlərini də qoruyub saxlamışdır. Burada yaşayan müxtəlif etnik azlıqlarda etnoslararası münasibətlər, demək olar ki, həmişə tolerant xarakter daşımışdır. Tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan ərazisində məskunlaşmış hər bir etnik qrup bu ərazilərdə uzunmüddətli tarixi formalaşma və təşəkkül yolu keçmişdir. Məlumdur ki, etnoslararası

integrasiyanın inkişafına səbəb olan amillərdən biri də Azərbaycan dili olmuşdur. Təsadüfən deyilmir ki, bu və ya digər bir xalqın ana dilinin ölməsi, sıradan çıxması, yəni milli dilin məhv olması həmin xalqın, millətin məhv olması, bir xalq və millət kimi aradan çıxması kimi qiymətləndirilir. Qeyd olunmalıdır ki, tarixi hadisələrin dönəmi elə gətirmişdir ki, uzun tarixi prosesin gedişi boyunca məhz bu dil ölkənin müxtəlif etnik birlikləri arasında ünsiyyət vasitəsi olmuşdur və etnik mədəniyyətlərarası dialoq vasitəsi olmuşdur. Bu yarımfəsildə Azərbaycanda yaşayan etnosların tarixi köçürülmə məsələləri və onların məskunlaşma şərtləri qeyd edilir.

Dissertasiyanın **“Etnik qrupların identikliyinə təzahür xüsusiyyətləri”** adlanan II fəslinin ikinci yarımfəslində identiklik problemi və etnik identikliyin formalaşmasının sosial-psixoloji mexanizmləri təhlil olunur. Burada qeyd olunur ki, şəxsiyyətin etnik identikliyinə kifayət dərəcədə geniş spektri mövcuddur. Şərti olaraq onları iki sahəyə ayırmaq olar: şəxsi identiklik və etnik qrup identikliyi. Şəxsi identiklik etnoforun personal keyfiyyətləri və xarakteristikaları ilə müəyyən olunur. Etnik qrup identikliyi isə sosial kateqoriyalarla təsvir edilir və etnoforun məxsus olduğu və özünü eyniləşdirdiyi etnik qrupların təhlilinə əsaslanır. Etnik identiklik təkcə özünün etnik toplumla eyniliyini dərk etməkdən ibarət deyil, həm də onun qiymətləndirilməsidir (ləyaqət, qürur, inciklik, qorxu hissləri etnoslararası müqayisələrin mühüm meyarlarıdır). Bu hisslər insanın etnik toplumla dərin emosional əlaqələrinə və fərdin sosiallaşması prosesinin gedişi ərzində ona nəzərən formalaşan mənəvi öhdəliklərinə istinad edir. Bütün bununla yanaşı bu yarımfəsildə R.Farr və S. Moskovici tərəfindən işlənib hazırlanmış sosial təsəvvürlər nəzəriyyəsi, M.Şerifin, Y.Platonovun, M.Barrettin etnik eyniyyət nəzəriyyəsi, Z.Freydin psixosomatik nəzəriyyəsi, T.Adornonun avtoritar şəxsiyyət nəzəriyyəsi tədqiqat obyektinə çevrilir. Yarımfəslin sonunda belə bir qənaətə gəlinir ki, etnik qrupların öz identikliyi haqqında təsəvvürləri etnik azlıqların nümayəndələrində daha çox neqativ yönümdə formalaşır.

Dissertasiyanın **“Etnik qrupların yeni mədəni şəraitə adaptasiyanın sosial-psixoloji məsələləri”** adlanan II fəslinin üçüncü yarımfəslində qeyd olunur ki, etnik qrupların yeni təbii və etnomədəni yaşayış mühitinə uyğunlaşması etnik birliklərin həyat fəaliyyətinin bütün sahələrinə nüfuz edən çoxşəxsiyyətli, kompleks prosesdir. N.A. Dubova göstərir ki, “Etnik qrupların yeni yaşayış yerlərinə uyğunlaşmasının müvəffəqiyyəti təkcə yaşayış yerinin düzgün tikilməsindən, mövcud şəraitdə rahat paltar geyilməsindən, ənənəvi qidalanmanı yerli qidalanma-

ya uyğunlaşdırması, maddi mədəniyyətin bir sıra elementlərinin yenidən qurulması qabiliyyətindən asılı deyil. Etnosun daşıyıcılarının fiziki sağlamlığının qorunması onun psixoloji sağlamlığı ilə sıx əlaqədədir”. Nəzərə almaq lazımdır ki, etnosun müəyyən şəraitə adaptasiyası onun sosial-psixoloji adaptasiyası demək deyildir. Qrup bir yerdən başqa yərə köçdükdə, uyğunlaşma dəyişiklikləri həmin ərazinin uyğunlaşma tipinə müvafiq olan morfoloji-funksional xüsusiyyətlərin formalaşması istiqamətində birinci addım olacaqdır. Yarımfəslin sonunda belə bir fikrə istinad olunur ki, «uzaq» hesab olunan mədəniyyətin güclü təsirindən sosial-psixoloji müdafiə prosesi bu halda kauzal atribusiya mexanizminin köməyi ilə baş verir: şəxsi pozitiv eyniləşdirməyə və müvafiq sosial birliyin qorunub saxlanmasına əminliyin dəstəklənməsi məqsədi ilə öz qrupundakı müsbət cəhətlərə maksimal dərəcədə istinad edilməsi və eyni zamanda, başqa mədəni aidiyyətin mənfi cəhətlərinin qonşu qrupun ayağına yazılması baş verir. Bu mexanizmə əsasən qarışıq kəndlərdə ruslarla azərbaycanlılar arasında etnik münasibətlər münaqişəsizdir. Bundan başqa, yad etnik əhalinin faizinin cüzi olduğu və azərbaycanlı əhali ilə təmasların məcburi xarakterli olmadığı İvanovka kəndi nümunəsində görünür ki, bu mexanizmin daxil edilməsi, fikrimizcə, «qabaqlayıcı» xarakterlidir, vəziyyəti idarə etmək tələbatından irəli gəlir və adekvat uyğunlaşmanın göstəricisidir.

Dissertasiyanın **“Azərbaycana köçürülmüş rusların sosial-psixoloji adaptasiyasının tədqiqi”** adlanan III fəslə iki yarımfəsildən ibarətdir. **“Eksperimentin təşkili və keçirilməsi”** adlanan birinci yarımfəsildə eksperimentin təşkili və istifadə olunmuş metodlar təsvir olunur. **“Nəticələrin işlənilməsi”** adlanan ikinci yarımfəsildə eksperimentin nəticələri şərh edilir. Tədqiqat iki mərhələdə aparılmışdır. Tədqiqatın birinci mərhələsində Azərbaycanda yaşayan rusların etnik identikliyinə dəyişilmə dinamikasının müəyyən edilməsinə çalışılmışdır. Tədqiqat zamanı müxtəlif meyarlardan istifadə olunmuşdur: təhsil səviyyəsi, peşə fəaliyyəti, cinsi fərqlər, regional məkan və s. Tədqiqatda 150 nəfər iştirak etmiş və yaş həddinin dəyişilməsi 20-60 yaş civarında olmuşdur. Tədqiqat gəlmə rusların yaşadığı əsas ərazilərdə İsmayıllı rayonunun İvanovka kəndində, Şamaxı rayonunun Pırqulu kəndində, Gəncə, Sumqayıt və Bakı şəhərlərində aparılmışdır. Respondentlərdə etnik identikliyin dəyişilmə mexanizmini və əsas meyillərinin aydınlaşdırmaq üçün bir sıra empirik göstəricilər: özünüqavrama, Rusiyaya münasibət və miqrasiyaya münasibət ön plana çəkilmiş və bir neçə anket sualı vasitəsilə qiymətləndirilmişdir. “Siz özünüzü necə dərk edirsiniz?”-sualına rus əsilli Azərbaycan vətəndaşı (45

%), rus əsilli (30%), özünü yad bir mədəniyyətin nüayəndəsi kimi (25%) cavab verilmişdir. Rəyi soruşulnları əksəriyyəti 45 % özünü yaşadığı ölkənin məkanla eyniləşdirsədə, özünün rus identikliyi də diqqət mərkəzinə gətirir və özlərinin tolerantlığı ilə seçilir. Bu tip respondentlər özlərinin yaşadığı ölkənin fonunda qavrayırlar və özlərinin iki tərəfli qavrama effektinə -ikincili etnik xüsusiyyətə malik olduqlarını göstərirlər. Rəyi soruşulanların ikinci qrupu özlərinin rus olmalarını birbaşa diqqət mərkəzinə gətirirlər. Yaşadıqları ölkənin xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq onlar özlərinin etnik xüsusiyyətlərinə sadıqdırlar və yad mədəniyyətin elementlərinin qəbul etmirlər. Üçüncü qrupa daxil olan respondentlər özlərini sanki sürgün olunmuşlar kimi qavrayırlar. Öz vətənlərinə olan münasibətləri digərlərindən daha yüksəkdir və yaşadıqları mühitə münasibətləri mənəfidir. Belə münasibət istər etnik baxımdan, istərsədə mədəni baxımdan üst-üstə düşür. Ancaq münasibət real deyil, ideallaşdırılmış formada özünü təzahür etdirir.

“Rus olmaq nə deməkdir” sualına cavablar eyni məzmunlu deyil. Rəyi soruşulanların 25%-i rus olmağın mənasını rus ailəsində doğulmaqda görürlər. Respondentlərin 35 %-i rus dilində danışmağı rus identikliyi əsası sayırlar. Özünün rus kimi qavrayanlar tədqiq olunanların 30%-i təşkil etmişdir. Yalnız 10%-i rus mədəniyyəti ilə yaşamanı, 10%-i isə pravoslavlığa inananları rus etnosu hesab etmişlər. Rusiya ilə əlaqələrin olması faktı aşkarlansa da, o birinci yeri tutmamışdır. Bu faktlara əsaslanıb belə bir ehtimal irəli sürmək olar ki, etnik identikliyin qorunub saxlanması üçün rusiyada yaşayan əcdadları ilə əlaqənin qorunub saxlanması əsas amil sayıla bilməz.

Rusiyadan gələn nümayəndələr və diaspora ilə görüşərkən özünüzü evdəki kimi hiss edirsinizmi?

Cədvəl 3.1.

Cavablar	Faizlə ifadəsi
Mən özümü evdə hiss edirəm	72
Mən özümü evdə hiss etmirəm	28
Mən burada yaşaya bilərəm	20
Mən burada yaşamaq istəməzdim	36

Cədvəl 3.1-dən göründüyü kimi özünü evdə hiss edənlərin əksəriyyəti Azərbaycana son yüz ildə köçüb və ya köçürülmüş rusların varisləridir. Təəccüblü deyil ki, bu suala əsasən 2-ci nəslin davamçıları müsbət cavabı

vermişlər. Birinci nəslin nümayəndələri ikincilərdən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirdilər: əgər onlarda “evdəki kimi hiss etmək” hissi olsaydı belə (rus ailəsində tərbiyə olunmaları ilə bağlıdır) onlar burada yaşamaq istəməzdilər.

Anketdəki “Sizin üçün Rusiya nə deməkdir?” sualına -mənim əcdadlarımların tarixi vətəni-65%, mənim əsl vətənim-12%, hansısa mədəni dəyərləri yüksək olan ölkə-5%, çox parlaq, özünəməxsus şəxsiyyətə malik xüsusi ölkə- 8%, mənim əcdadlarımların və mənim xalqımın bərabərhüquqlu olmadığı bir yer- 7%, mənim ürəyimdə olan bir ölkə- 3% cavab variantları qeyd edilmişdir. Əcdadlarının tarixi vətəni ilə əsl vətəni- bu ikisi arasında ediləcək seçim bu sualın açar cavabıdır. Rusiyadan köçürülüb gətirilmiş rusların əcdadlarının etnik özünüdərkinin mühüm xüsusiyyətləri Rusiyanın onlar üçün nə mənaya gəlməsindən asılı olaraq kəskin fərqlənirdi. Təbii ki, birinci nəsilin nümayəndələri arasında Rusiyanı əsl vətəni hesab edənlər təxminən iki dəfə çox idi. İkinci nəsilin nümayəndələrində isə əks əlaqə müşahidə olunur.

“Xaricdə yaşayan həmyerlilərimiz bizi necə görür?-sualına cavabda ilk yerlərdə neqativ xüsusiyyətlər: tamahkarlıq, kobudluq, miskinlik, vətənpərvərliyin olmaması, yalançılıq ləyaqət hissinin olmaması və s. dayanırdı. Bu dəyərlərə münasibətdə rəyi soruşulanların 62 %-i neqativ qiymətləndirmədən istifadə etmişlər. Bunun nə üçün belə qiymətləndirilməsini əlavə suallar vasitəsilə öyrəndikdə məlum oldu ki, onlar bu faktları siyasi amillərlə bağlayırlar. Pozitiv psixoloji xüsusiyyətlərdən isə: qonaqpərvərlik, səmimilik, mehribanlıq, ürəyiyananlıq və s. qeyd olunmuşdur.

“Sizin yaşadığınız ölkə sizin üçün nə deməkdir?”-sualına Azərbaycanda yaşayan rusları 55%-i “Vətənim, evim”, 25%-i “ikinci vətənim, ikinci evim”, 20%-i isə “yad ölkə” cavabını vermişdir. Bəzi cavablarda əcdadlarını və onları qəbul etmiş azərbaycanlılara minnətdarlıq hissi, ikinci vətənlərinə, hazırki işlərinə qarşı sevgi hiss olunur. Bununla yanaşı, bir çox cavablarda çoxdan sağalmış, ancaq izləri itməmiş ayrılıq hissləri müşahidə olunur. Görünür ki, rus insanı ilə rus torpaqları arasında gözə görünməyən, dərk edilməyən, ancaq real bir əlaqə mövcuddur.

Uşaq və gənclərin etnik özünüdərkinin müəyyən edilməsinə yönəlmiş suallara cavabda tədqiq olunanların 60% -i hesab edir ki, onların uşaqları onları rus hesab edir, 40%-i isə hesab edir ki, onlar ikili özünüdərkə malikdir. Özlərini həm Azərbaycan, həm də Rusiya rusu kimi qəbul edirlər. Göründüyü kimi, Azərbaycanda yaşayan rusların etnik özünüdərkində hər bir yeni nəsilə əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermişdir: “rus-

luğun” azalması” faktları onların dilindən eşitmək olar. Azərbaycanda yaşayan ruslar ailədə hansı dildə danışirlar? –sualına rus dilində-88%, azərbaycan dilində- 12% cavabı verilmişdir.

Aparığımız tədqiqat göstərdi ki, etnik identikliyin transformasiyası akkultrasiya prosesinin vacib psixoloji göstəricilərindən biridir. Anket sorğuları göstərdi ki, emosional, koqnitiv və davranış səviyyəsində Azərbaycanla köçürülmüş rusların birinci və ikinci nəsildə azərbaycanlıların mədəni dəyərləri yüksək səviyyədə mənimsənilmişdir. Lakin bununla belə onlar öz etnik identikliyinə saxlasa da, mental səviyyədə etnik identiklikdə dəyişilmələr müşahidə olunur. Bu isə Azərbaycana köçürülmüş rusları yerli şəraitə və mədəni dəyərlərə, adət-ənənlərə qismən sosial-psixoloji adaptasiyadan xəbər verir.

Cədvəl 3.2-dən göründüyü kimi özünüqavrama, öz ölkəsinə, tarixi vətəninə münasibət , özünüdərkətmə I nəsillə nisbətən II nəsillə ruslarda daha zəif formadaadır. Yəni birinci nəsillə daha kompakt yaşaması, öz icmasını saxlaması bir tərəfdən etnik identikliyi qoruyub saxlayır və etnik adaptasiyanı zəiflədir. II nəsildə isə əksinə onlar kompakt yaşayırlar və əksərən şəhərlərdə məskunlaşıblar. Onlar şəhər həyatına uyğunlaşdıqlarından etnik identiklik onlarda zəif inkişaf etmişdir. Aparığımız tədqiqatlarda etnik identikliyin və sosial-psixoloji adaptasiyanın daha incə detallarını ayırd etmək üçün əlavə sorğuları keçirməyi məqsəduyğun hesab etdik.

Azərbaycanda yaşayan rusların I və II nəsillərin etnik identikliyinə göstəriciləri

Cədvəl 3.2

Göstəricilər	I nəsillə	II nəsillə
Özünüqavrama:		
Mən-rus mənşəli vətəndaşam	60%	40%
Mən- azərbaycanlıyam	12%	88%
Rusiya münasibət:		
Rusiya mənim doğma vətənimdir.	62%	38%
Rusiya mənim əcdadımın tarixi vətənidir.	76%	24%
Mən burada özümü evdə olduğum kimi hiss edirəm.	60%	40%
Mən ömrümün axırına kimi burada yaşaya bilərəm.	15%	85%
Mən burada yaşamaq istəmirəm.	60%	40%

Yaşadığı ölkəyə münasibət: Bura mənim vətənimdir. Bura mənim ikinci vətənimdir.	25% 60%	52% 22%
Diasporaya münasibət: Tez-tez görüşürəm. Təsədüfən görüşürəm.	35% 13%	12% 40%
Uşaqların özünüdərkətməsi: Özlərini rus kimi qavrayırlar. Özlərini azərbaycanlı kimi qavrayırlar. Onlarda ikili özünüdərk mövcuddur.	46% 5% 49%	17% 20% 63%
Rus dilində danışmaq: Ailədə. Dostlarla.	70% 30%	40% 60%

Etnik identikliyin və sosial-psixoloji adaptasiyanın daha incə detallarını ayırd etmək üçün əlavə sorğuları keçirməyi məqsəduyğun hesab etdik. Etnik identikliyin tam şəkildə öyrənmək üçün bir neçə komponent tədqiq olunmuşdur. Bu həm də apardığımız sorğuların daha da mötəbərliyini təmin etmək məqsədi güdmüşdür Etnik identikliyin hər bir komponentinə verilən cavabdan asılı olaraq aşağıdakıları əldə olunmuşdur:

1. Etnonizim: bu şkala üzrə 65 nəfər aşağı, 43 nəfər isə orta, 42 nəfər isə yüksək nəticə göstərmişdir.

2. Etnik indifferetlik: bu şkala üzrə 70 nəfərdə aşağı, 60 nəfərdə orta, 20 nəfərdə isə yüksək nəticə qeydə alınmışdır.

3. Norma(pozitiv etnik identiklik): bu şkala üzrə 118 nəfərdə orta, 32 nəfərdə isə yüksək nəticə qeydə alınmışdır. Pozitiv etnik identiklik şkalası üzrə aşağı nəticə qeydə alınmamışdır.

4. Etnoegoizm: bu şkala üzrə 68 nəfərdə aşağı, 52 nəfərdə orta nəticə alınmış və 30 nəfərdə yüksək nəticə qeydə alınmamışdır.

5. Etnoizolyasiya: bu şkala üzrə 72 nəfərdə aşağı, 50 nəfərdə orta və 28 nəfərdə yüksək nəticə qeydə alınmışdır.

6. Etnofanatizm: bu şkala üzrə 92 nəfərdə aşağı, 58 nəfərdə orta nəticə qeydə alınmış və heç kimdə yüksək nəticə qeydə alınmamışdır.

Alınan nəticələrin etibarlılığı alfa-Kronbax sisteminə görə yoxlanılmışdır. Demək olar ki, metodikaların çoxu yüksək etibarlılıq səviyyəsi göstərdi. Göstəricilər 0,5 dan yuxarıdır və bu da yüksək etibarlılıq deməkdir.

α -Kronbax üzrə adaptasiya şkalalarının göstəriciləri

Cədvəl 3.3.

Şkalalar	α -Kronbax
vətəndaş identikliyi	(=0,741)
integrasiya	(=0,476),
assimilyasiya	(=0,458.)
marginalizasiya	(=0,757)
həyatdan məmnunluq	(=0,782)
özündən məmnunluq	(=0,802)
depressiya	(=0,800)
həyəcan	(=0,841)
dezadaptasiya	(=0,773)
etnonihilizm	(=0,807)
norma	(= 0,819)
etnoeqoizm	(=0,510)

Etnik identikliyin komponentlərinin göstəriciləri

*Cədvəl
3.4.*

Etnik identikliyin tipləri	Yüksək	Orta	Aşağı
Etnonihilizm	42	43	65
Etnik indifferentlik	20	60	70
Norma (pozitiv etnik identiklik)	32	118	-
Etnoeqoizm	30	52	68
Etnoizolyasiya	28	50	72
Etnofanatizm	-	92	58

Alınmış nəticələrə baxdıqda görürük ki, tədqiq olunanlar arasında ümumiyyətlə normal, pozitiv etnik identiklik tipi dominantlıq təşkil edir. Etnik indifferentlik isə orta nəticəyə malikdir. Ümumiyyətlə, etnonihilizm, etnoeqoizm, etnoizolyasiya və etnofanatizm göstəriciləri tədqiq olunanlarda çox aşağı nəticələrə malik olmuşdur. Yəni, tədqiq olunanlarda pozitiv etnik identiklik üstünlük təşkil edir. Bu da sosial-psixoloji adaptasiya prosesinə təsir göstərir.

Alınmış nəticələrə baxdıqda görürük ki, tədqiq olunanlar arasında

ümumiyyətlə normal, pozitiv etnik identiklik tipi dominantlıq təşkil edir. Etnik indifferntlik isə orta nəticəyə malikdir. Ümumiyyətlə, entonihilizm, etnoeqoizm və, etnoizolyasiya və etnofanatizm göstəriciləri tədqiq olunanlarda çox aşağı nəticələrə malik olmuşdur. Yəni, tədqiq olunanlarda pozitiv etnik identiklik üstünlük təşkil edir. Bu da sosial-psixoloji adaptasiya prosesinə təsir göstərir.

Cədvəl 3.3-dən göründüyü kimi Azərbaycanda yaşayan ruslarda etnonihilizmin göstəriciləri aşağıdır. Bildiyimiz kimi etnoniqilizm öz etnik qrupunun xüsusiyyətlərindən uzaqlaşma ilə müşayət olunan prosesdir ki, bu da göründüyü kimi Azərbaycana köçürülmüş və burada yaşayan ruslarda aşağı səviyyədədir. Bu onu göstərir ki, rus etnosu özünün etnik identikliyinə maksimum sadıqdır. Bununla belə entonihilizmin aşağılığı Azərbaycanda yaşayan ruslarda hipoidentikliyin də aşağı olduğuna işarədir. Bu hər şeydən öncə özünün etnik dəyərlərinin qorunub saxlanması, etnik fenomenlərlə bağlı olan “azadlığın” normativlərdən yüksək olduğuna dəlalət edir. Belə bir hal öz mədəni dəyərləri ilə qonşu etnosa təsir göstərmək iqtidarında olduqlarını göstərir. Başqa cür deyilsə öz etnosunda “natamamlıq” elementlərini görmürlər. Qeyd olunan komponent etnosun qorunub saxlanmasında ciddi amil kimi çıxış etsə də, sosial-psixoloji adaptasiyaya hərtərəfli təsir göstərir.

Cədvəl 3.4-dən göründüyü kimi Azərbaycanda yaşayan ruslarda etnik indifferntliyin göstəriciləri aşağı səviyyədədir. Etnik xarakterin pozitivliyi fonunda bu normal hadisədir. Çünki etnik indifferntliyin yüksək olması etnos üzvünün entoslararası və etnik problemlərə laqeyd münasibəti, öz etnosunun dəyərlər sisteminə neqativ münasibəti ifadə edir. Belə bir vəziyyətdə fərdin həyat fəaliyyətinə onun etnik mənsubluğu təsir göstərmir. Bununla belə ikinci şakalanın normativ göstəricilərinin birinciyə uyğunluğu keçirilmiş tədqiqatın adekvatlığından xəbər verir. Bu amilin özü də sosial-psixoloji adaptasiyaya təsir göstərən amillərdəndir.

Cədvəldən göründüyü kimi Azərbaycanda yaşayan ruslarda etnik pozitivliyin göstəriciləri- iki səviyyədə orta və yüksək səviyyədə özünü göstərir. Rəyi soruşulanların etnik pozitivliyi daha yüksəkdir. Norma üzrə etnik identiklik öz xalqı haqqında müsbət təsəvvürlər malik olmaq, onun tarixinə və mədəniyyətinə hörmət bəsləmək, tolerant etnoslararası yönəlişliyə malik olmaqdır. Fərdin normal identiklik səviyyəsində özünün etnik qrupuna münasibətdə müxtəlif gözləmələrə malik olur. Lakin bütün bunlar şəxsiyyət tipindən və konkret situasiyadan asılı olur. Apardığımız tədqiqatda da biz bunu müşahidə etdik. Yəni rəyi soruşulanların hamısı deyil təxminən 60 %-ində yüksək etnik identilik müşahidə olunmuşdur.

Tədqiqat göstərdi ki, Azərbaycanda yaşayan ruslarda etnoeqoizmin göstəriciləri iki səviyyədə özünü göstərir: aşağı və orta səviyyədə. Məlumdur ki, etnoeqoizm diqqəti daha çox etnik məxsusluğa vurğulayır və öz etnosuna qeyri tənqidi yanaşır. Bu zaman başqa mədəni dəyərlərə adaptasiya aşağı səviyyədə olur, lakin bu elementin yüksəkliyi digər etnosa qarşı aqressivlik yaratmır. Bu cəhət təsdiq edir ki, Azərbaycanda yaşayan ruslarda etnoeqoizm etnik məxsusluğa yüksək dəyər vermir. Ola bilər ki, onlar Rusiyada yaşayan rusların etnoeqoizmini yüksək qiymətləndirsinlər. Lakin faktiki olaraq bu elementin göstəriciləri aşağı səviyyədə özünü göstərir.

Azərbaycanda yaşayan ruslarda etnoizolyasiyanın göstəriciləri özünü üç səviyyədə göstərir: yüksək, aşağı və orta səviyyə. Etnoizolyasiya zamanı etnosda və ya xalqda başqa etnosa diskriminasiyalı yönəlişlik müşahidə olunur. Bu etnik mədəni dəyərləri yad elementlərdən təmizləmək xüsusiyyətinə malik olur, şüurlu şəkildə başqa etnosla qarışmağa çalışmır, ondan kənarda dayanır. Tədqiqat göstərdi ki, Azərbaycanda yaşayan ruslarda etnoizolyasiyanın səviyyəsi aşağıdır və onlar aborijenlərlə qaynayıb-qarşır, onların mədəni dəyərlərini qəbul edirlər. Bu amil sosial-psixoloji adaptasiyanın normal istiqamətdə getdiyinin bariz nümunəsidir.

Azərbaycanda yaşayan ruslarda etnofanatizmin göstəriciləri də özünü iki səviyyədə göstərir: aşağı və orta səviyyə. Nəzərə almaq lazımdır ki, etnofanatizmin etnik identikliyin ən radikal tiplərindən biri olub, etnik maraqların, məqsədlərin üstünlük təşkil etdiyi identiklikdir. Belə identiklik səviyyəsində öz xalqının maraqları naminə istənilən hərəkətlərə yol verilir. Göründüyü kimi Azərbaycanda yaşayan ruslarda etnofanatizmin göstəriciləri daha çox aşağı səviyyədədir. Bu da onu göstərir ki, köçürülmüş ruslar yalnız öz xalqının maraqlarını deyil, həm də Azərbaycan xalqının maraqlarını üstün tuturlar. Qeyd edilən bu tiplərdən tamamilə aydın ifadə olunan etnik identiklik tipinə az rast gəlinir. Tədqiqatda da bu amil özünü göstərdi. Nəzərə almaq lazımdır ki, etnik identiklik etnik stereotiplərdə özünü qabarıq göstərir. Tədqiqat göstərdi ki, etnik identikliyin bəzi tipləri adaptasiyanı gücləndirir, bəziləri isə azaldır. Apardığımız tədqiqatda etnik identiklik tiplərində daha çox pozitiv yönümlülük özünü daha qabarıq göstərdi ki, buna əsasən deyə bilərik ki, Azərbaycanda yaşayan ruslarda sosial-psixoloji adaptasiyanın səviyyəsi orta səviyyədən yüksəkdir.

Apardığımız tədqiqat aşağıdakı **nəticələrə** gəlməyə imkan verir:- Tədqiqat göstərdi ki, Azərbaycana köçürülmüş rusların əksəriyyəti özünü yaşadığı ölkə və ya məkanla eyniləşdirsədə, özünün rus identikliyinə də

diqqət mərkəzində saxlayır və özlərinin tolerantlığı ilə seçilir. Bu tip respondentlər özlərinin yaşadığı ölkənin fonunda qavrayır və özlərinin iki tərəfli qavrama effektinə -ikincili etnik xüsusiyyətə malik olduqlarını göstərirlər.

- Aydın oldu ki, etnik identikliyin qorunub saxlanması üçün Rusiyada yaşayan əcdadları ilə əlaqənin qorunub saxlanması əsas amil sayıla bilməz. Bu insanlar özlərini Rusiyadan köçüb gələn kimi deyil, yerli aborigenlər kimi dərk edirlər.

- Müəyyən edildi ki, köçüb gələn üçün real Rusiya ideal olaraq qalır. Rusiya etnik identikliyin əsas amili kimi köçüb gələn ruslar tərəfindən dərk edilmir. Onların şüurunda və etnik identikliyində ideal Rusiya vardır.

- Tədqiqat göstərdi ki, əcdadlarını və onları qəbul etmiş azərbaycanlılara minnətdarlıq hissi, ikinci vətənlərinə, hazırkı işlərinə qarşı sevgi hiss olunur. Bununla yanaşı, bir çox cavablarda da çoxdan sağalmış, ancaq izləri itməmiş ayrılıq hissləri müşahidə olunur. Görünür ki, rus insanı ilə rus torpaqları arasında gözə görünməyən, dərk edilməyən, ancaq real bir əlaqə mövcuddur.

- Anket sorğularının təhlili göstərdi ki, emosional, koqnitiv və davranış səviyyəsində Azərbaycana köçürülmüş rusların birinci və ikinci nəslində azərbaycanlıların mədəni dəyərləri yüksək səviyyədə mənimsənilmişdir. Lakin bununla belə onlar öz etnik identikliyinə saxlasa da, mental səviyyədə etnik identiklikdə dəyişilmələr müşahidə olunur. Bu isə Azərbaycana köçürülmüş rusları yerli şəraitə və mədəni dəyərlərə, adət-ənənlərə qismən sosial-psixoloji adaptasiyadan xəbər verir.

- Aydın oldu ki, tədqiq olunanlar arasında ümumiyyətlə normal, pozitiv etnik identiklik tipi dominantlıq təşkil edir. Etnik indiferentlik isə orta səviyyəyə malikdir. Ümumiyyətlə, etnonihilizm, etnoeqoizm və, etnoizolyasiya və etnofanatizm göstəriciləri tədqiq olunanlarda çox aşağı nəticələrə malik olmuşdur. Yəni, tədqiq olunanlarda pozitiv etnik identiklik üstünlük təşkil edir. Bu da sosial-psixoloji adaptasiya prosesinə təsir göstərir.

- Tədqiqat göstərdi ki, tamamilə aydın ifadə olunan etnik identiklik tipinə az rast gəlinir. Nəzərə almaq lazımdır ki, etnik identiklik etnik stereotiplərdə özünü qabarıq göstərir.

- Tədqiqatda etnik identiklik tiplərində daha çox pozitiv yönümlülük özünü daha qabarıq göstərdi ki, buna əsasən deyə bilərik ki, Azərbaycanda yaşayan ruslarda sosial-psixoloji adaptasiyanın səviyyəsi orta səviyyədən yüksəkdir.

- Faktlar göstərdi ki, köçüb gəlmiş rusların öz ölkələrində və başqa

yerlərdə qohum əqrəbələri yoxdur və ya azdır. Başqa bir tərəfdən bu amil sübut edir ki, buraya köçüb gəlmiş ruslar özlərini aborigen etnos hesab edirlər və hər hansı miqrasiya prosesi tədqiqat obyektinə ola bilməz.

Dissertasiyanın əsas məzmunu **müəllifin** aşağıdakı məqalə və tezislərində öz əksini tapmışdır:

1. Milli-etnik qrupların sosial-psixoloji xarakteristikası //Psixologiya jurnalı, Bakı, 2013, №1, s.41-49
2. Milli-etnik qrupların yeni şəraitə adaptasiyasının sosial-psixoloji məsələlərinə dair // Psixologiya jurnalı, Bakı, 2013, № 4, s.65-70
3. Культурное регулирование личностного поведения //Научный часопис, Киев 2014, №48 s. 47-53.
4. Azərbaycana köçürülmüş rusların yerli mədəni şəraitə adaptasiyasının sosial-psixoloji məsələləri // Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun Xəbərləri, Bakı, 2015, № 2, s.76-86
5. Etnik qrupların identikliyinə tədqiqi istiqamətlərinə dair // Mədəniyyət jurnalı, Bakı, 2015, №12, s.79-85
6. Экспериментально-психологическое исследование социально-психологической адаптации переселенных в Азербайджан русских // Перспективные направления развития современной науки, Москва, 2016, №7 s.74-77
7. Вопросы социально-психологической адаптации переселенцев в Азербайджане / VI Международная научно-практическая конференция “Проблемы и перспективы современной науки. Москва : 2016 s.153-156
8. Akkulturasıya və mədəniyyətlərarası qarşılıqlı təsirin qiymətləndirilməsinə psixoloji yanaşma //“Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi: məzmun və vasitələrin yaradılması problemləri” mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: 2016, s.65- 67

**Вопросы социально-психологической адаптации
национально-этнических групп проживающих
в современном Азербайджане**

Настоящее исследование посвящено одной из актуальных проблем современности - проблеме социально-психологической адаптации национально-этнических групп к иной социокультурной среде.

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во **введении** обосновывается актуальность темы, определяется степень научной разработанности, указываются объект, предмет, цель и задачи исследования, методологическая основа, новизна, теоретическая и практическая ценность, представляются положения, выдвинутые на защиту

В первой главе **«Психологическая характеристика национально-этнических групп и вопросы адаптации»** рассматриваются особенности межэтнических взаимоотношений, анализируются компоненты социально-психологической адаптации национально-этнических групп, этнокультурные процессы, процесс аккультурации. В этой главе уделено внимание истории вопроса этнической адаптации, дан сравнительный анализ отечественных и зарубежных исследований.

Во второй главе **«Вопросы адаптации к новой культурной среде переселенных в Азербайджан русских и других этносов»** исследуется этносоциальная структура переселенных в Азербайджан этносов. В центре внимания ставится вопрос о социально-психологической адаптации этнических групп к новой культурной среде.

Третья глава называется **«Социально-психологическое исследование русских переселенцев в Азербайджане»**. В результате комплексного применения различных социально-психологических методик удалось определить, что среди исследуемых доминирует тип нормальной, позитивной этнической идентичности. Этническая индифферентность на среднем уровне. Этнонигилизм, этнозоизм, этноизоляция и этнофанатизм на низком уровне, что в свою очередь, оказывает влияние на социально-психологическую адаптацию.

В **заключении** даются практические рекомендации и обобщаются результаты проведенных исследований.

**Questions of socio-psychological adaptation
of national-ethnic groups living in modern Azerbaijan**

The present study is devoted to one of the urgent problems of the present day-the problem of the socio-psychological adaptation of national-ethnic groups to a different socio-cultural environment.

The thesis consists of an introduction, three chapters, a conclusion and a list of used literature.

In the **introduction** the relevance of the topic is substantiated, the degree of scientific elaboration is determined, the object, subject, goals and tasks, methodological basis, scientific novelty, theoretical and practical value of research, as well as positions put forward for defense are presented.

In the first chapter, titled "**Psychological characteristics of national-ethnic groups and adaptation issues**," considerable attention is given to the history of the issue, the features of interethnic relations are examined, the components of socio-psychological adaptation of national-ethnic groups are analyzed, also the information on ethno-cultural processes, on the process of acculturation are provided, in addition, a comparative analysis of domestic and foreign studies are presented.

In the second chapter, titled "**Issues of adaptation to a new cultural environment of Russians and other ethnic groups resettled in Azerbaijan**," the ethno-social structure of ethnics resettled in Azerbaijan has been analyzed. The focus of the chapter is the socio-psychological adaptation of ethnic groups to a new cultural environment.

The third chapter is called "**Psychosocial study of Russian immigrants in Azerbaijan**". The integrated application of various psychosocial techniques made it possible to determine that the normal, positive ethnic identity prevails among the research participants. Ethnic indifference is at the middle level. Ethnonihilism, ethnoegoism, ethno-isolation and ethnophanatism are at a low level and this, in turn, has an impact on socio-psychological adaptation.

The **conclusion** provides the practical recommendations and the summary of the study findings.

Sifariş № 208, tiraj 100
“Ecoprint” mətbəəsində çap olunub.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

Нармина Шамиль гызы Гурбанова

Вопросы социально-психологической адаптации национально-этнических групп проживающих в современном Азербайджане

6114.01 – Социальная психология

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по психологии

Баку – 2017